

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏTUNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

AYSEL ƏKRƏM qızı QƏRİBOVA

**AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN MƏRKƏZİ ASİYA
DÖVLƏTLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ
(XVI ƏSRİN SONU - XVII ƏSR)**

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ –2016

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Z.H.BAYRAMOV

Rəsmi opponentlər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Z.M.HƏSƏNALİYEV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

D.M.ƏZİMLİ

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan tarixi kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 24 fevral 2015-ci iltarixli 52 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.161 Dissertasiya Şurasının “___” _____ 2016-cı il tarixli iclasında, saat “___”-da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi-23

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

S.Y.SÜLEYMANOVA

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. 1991-ci ilin sonlarında Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Vətən tarixi elminin inkişafında yeni bir mərhələ başlandı. Uzun müddətli Rusiya və Sovet işğalı dövründə Azərbaycan tarix elmi üzərində hökm sürmüş inhisarçılığa, qadağalara son qoyuldu. Mərkəzin diqtə etdiyi qondarma konsepsiyalar, panislamizm, pantürkizm nəzəriyyələri, Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinin saxtalaşdırılması ənənələrinə qarşı müstəqil dövlətçilik, azərbaycançılıq məfkurəsi rakursundan mübarizə başlandı.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrləri, o cümlədən orta əsrlər tarixi araşdırmaçıların geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu baxımdan ayrıca tədqiqat obyekti kimi seçilən «Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətləri (XVI əsrin sonu – XVII əsr)» mövzusu son dərəcə aktualdır və müasir dövrdə Azərbaycan respublikasının qarşılaşdığı problemlərlə birbaşa səsleşir. Danılmaz faktdır ki, vətənimizin, ulu əcdadlarımızın tarixini dərinədən bilmədən, tarixin bizə verdiyi örnəklərdən düzgün nəticə çıxarmadan xalqın gələcək taleyini möhkəm əsaslar üzərində qurmaq mümkün deyildir. Tədqiqata cəlb edilən Azərbaycan Səfəvi dövlətinin XVI əsrin sonu – XVII əsr tarixi örnək götürülməsi hadisələrlə zəngindir. Məlum olduğu kimi, XVI əsrin son rübündə Səfəvi tarixində baş verən daxili – siyasi proseslər dövlətin zəifləməsinə səbəb olmuş və yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Osmanlı və Şeybani dövlətləri Azərbaycan imperatorluğunun ərazisinin xeyli hissəsini işğal etmişdilər. Tarix necə də təkrarlanır. 400 il sonra, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan respublikasında XVI əsrin 80-90-cı illərində baş vermiş hadisələrə oxşar olaylar yenidən təkrarlanmışdır. Gənc respublikaya bacarıqsız adamların rəhbərlik etməsi nəticəsində baş vermiş daxili – siyasi çəkişmələr dövləti daha da zəiflətməmiş, Azərbaycan ərazisinin 20 %-ə qədərini itirmişdi. Bu dəfə təcavüzkar rolunda əsrlər boyu Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürən erməni qəsbkarları çıxış etmişlər.

1587-ci ildə hakimiyyətə gələn, ürəyi qurub – yaratmaq eşqi ilə dolu olan I Şah Abbas qarşısına əsas məqsəd kimi itirilmiş ərazilərin qaytarılması məsləsinə qoymuşdu. Qısa müddət ərzində həyata keçirilən fundamental hərbi–siyasi, sosial– iqtisadi islahatlar nəticəsində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əzəli qüdrətini bərpa edən I Şah Abbas Osmanlı və Şeybani dövlətlərinin zəbt etdiyi torpaqları geri qaytararaq, dövlətin ərazi

bütövlüyünü təmin etməyə müvəffəq olmuşdu. Hazırda təxminən eyni problemlərlə üzləşən Azərbaycan respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi istiqamətində ümummilli lider Heydər Əliyevin başladığı böyük işi İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Respublikamızda həyata keçirilən siyasi, sosial – iqtisadi, mədəniyyət, səhiyyə, idman sahəsindəki bütün islahatlar bu qlobal və ümdə missiyanın icrasına yönəlmişdir. Bu tarixi missiyanın şərəflə yerinə yetirilməsi üçün dövlətimiz, böyüməkdə olan gənc nəsil, ümumiyyətlə bütün cəmiyyətimiz xalqımızın XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəlləri tarixində olmuş örnəkdən nümunə götürməlidir.

XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbasın həyata keçirdiyi uğurlu xarici siyasət də örnək nümunələri ilə zəngindir. Siyasi uzaqgörənlik, diplomatik manevr nümayiş etdirən Səfəvi hökmdarı öz məqsədinə nail olmaq, dövlətçilik maraqlarını təmin etmək üçün Avropanın böyük dövlətlərinin, o cümlədən İngiltərə, Hollandiya, Fransa, Almaniya, Moskva və s. yardımından bacarıqla istifadə etmişdi. İtirilmiş tarixi yurd yerlərimizin geri qaytarılması problemi ilə üz-üzə dayanan Azərbaycan respublikasının xarici siyasəti ilə məşğul olan idarələri Səfəvi dövlətinin XVI – XVII əsrlərdə xarici siyasət və beynəlxalq diplomatiya tarixindən də nümunə götürməlidir.

XVI – XVII əsrlərdə Səfəvi hökmdarlarının Mərkəzi Asiya dövlətləri, Buxara və Xivə xanlıqları ilə qarşılıqlı siyasi, iqtisadi, hərbi-strateji münasibətləri də örnəkdir. Sovet imperiyasının dağılmasından sonra Mərkəzi Asiya regionunda yaranmış Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan respublikaları ilə Azərbaycanı bir çox məqamlar, vahid din, soykök birliyi, çoxəsrlik ideoloji-mədəni bağlılıq birləşdirir. Bu dövlətlər arasında mövcud olan çox əsrlik iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr təcrübəsinin yetərinə öyrənilməsi onların beynəlxalq aləmdə eyni cəbhədə, ortaq maraqlar rəqibindən çıxış etməsi üçün də böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Məhz qeyd olunan amillər baxımından «Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələri (XVI əsrin sonu – XVII əsr)» mövzusunun araşdırılması həm tarixi, həm də praktiki baxımdan mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu problemin nə Azərbaycan, nə də Mərkəzi Asiya tarixşünaslığında indiyədək ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilmədiyi nəzərə alınarsa, dissertasiyanın nə qədər böyük elmi əhəmiyyətə malik olduğu aydınlaşır.

Dissertasiyanın xronoloji çərçivəsi. Tədqiq olunan mövzu Azərbaycan Səfəvi dövlətinin XVI əsrin sonu–XVII əsr tarixini əhatə edir. Dissertasiyanın xronoloji çərçivəsinin son həddi kimi XVII əsrin sonunun

götürülməsi isə məhz bu dövrdən etibarən Səfəvi dövləti ilə Mərkəzi Asiya – Buxara və Xivə xanlıqları arasında həm iqtisadi, həm də hərbi-siyasi əlaqələrin demək olar ki, kəsilməsi ilə bağlıdır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Səfəvi dövlətinin tarixi həm Azərbaycan tarixşünaslığında, həm də dünya şərqşünaslıq elmində geniş tədqiq olunmuş mövzulardan biridir. Bu dövlətin tarixinin, sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni həyatının və xarici siyasətinin bir çox məsələləri V.V.Bartold, V.F.Minorski, İ.P.Petruşevski, F.Sümer, O.Yılmaz, C.Malkolm, L.Lokkart, R.Seyvori, N.Fəlsəfi, O.Əfəndiyev, Y.M.Mahmudov, S.M.Onullahi, Ə.Rəhmani, Ş.Fərzəlibəyli, Z.Bayramlı və s. kimi tanınmış tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Lakin XVI əsrin sonu – XVII əsrlərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələri Azərbaycan və dünya tarix elmində indiyədək ayrıca şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Vətən tarixşünaslığında bilavasitə bu problemə həsr olunmuş ilk tədqiqat əsəri R.Ə.Ağayevə məxsusdur. R.Ağayevin monoqrafiyasında Səfəvi-Şeybani münasibətləri əsasən 1587-1588-ci ildə Xorasanın özbəklər tərəfindən işğalına qədərki hadisələr araşdırılmış, I Şah Abbasın hakimiyyəti dövrünə isə yalnız bir neçə səhifə ayrılmışdır¹

Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiya xanlıqları ilə münasibətləri problemi Z.Həsəneliyev və Z.Bayramlının «II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti» adlı əsərində də tədqiqata cəlb edilmişdir. Əsərdə haqlı olaraq II Şah Abbasın dövründə Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiyada böyük təsir qüvvəsinə malik olması xüsusi vurğulanmışdır². Çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adı çəkilən əsərlər istisna olmaqla, vətən tarixşünaslığında Səfəvi tarixinə həsr olunan heç bir tədqiqat əsərində Səfəvi – Mərkəzi Asiya münasibətləri ayrıca araşdırma predmeti olmamışdır. Səfəvi tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından biri olan O.Əfəndiyev ilk monoqrafiyasında yalnız Xorasan uğrunda Səfəvi və Şeybanilər arasında 1510-cu ildə baş vermiş Mərv savaşının təsviri ilə məhdudlaşmışdır³. Müəllifin «Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrdə» adlanan ikinci monoqrafiyasında isə əsasən I Şah Təhmasib və Übeydulla xanın hakimiyyətləri dövründə Xorasan

¹ Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVII əsrlər). Bakı: Kür, 2004, 151 s. səh.96-124

² Yenə orada, səh.49

³ Эфендиев О.А. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку: АН Азерб.ССР, 1961, 206 с.сəh.109-110

uğrunda baş vermiş çəkişmələrə diqqət yönəldilmişdir.

Səfəvi tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından biri olan Ə.Rəhmanın monoqrafiyasında Səfəvi – Mərkəzi Asiya əlaqələrinə öləri şəkildə toxunulmuş, yalnız Herat yaxınlığında I Şah Abbasın Din Məhəmməd xanladöyüşə girməsi və 1602-ci ildə Səfəvi qoşunlarının Bəlx yürüşünün uğursuzluğunun səbəblərini təhlil etmişdir¹.

Azərbaycanın XV – XVII əsrlər tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından biri olan Y.M.Mahmudovun çoxsaylı tədqiqatlarında Mərkəzi Asiya ilə münasibətlərə öləri yer verilsə də, onun fikir və mülahizələri Səfəvi dövlətinin xarici siyasət kursunun əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından olan S.Aşurbəylinin çox qiymətli araşdırmalarında bizi maraqlandıran dövrdə Bakı limanı vasitəsi ilə Mərkəzi Asiya tacirlərinin Azərbaycan şəhərləri ilə ticarət əlaqələri haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir.

Mövzu araşdırılarkən S.Onullahi, M.Heydərov, Z.Bayramlı, Ş.Fərzəlibəyli, A.Baxşəliyev, R.Dadaşova, B.Şabiyev və s. kimi Azərbaycan tarixçilərinin tədqiqat əsərlərinə də müraciət olunmuşdur².

Xarici ölkələrin tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiya xanlıqları ilə qarşılıqlı münasibətləri ayrıca tədqiqat obyektinə kimi araşdırılmamışdır. Rus şərqşünası N.D.Mikluxe–Maklayın iki məqalələrində XVI əsrin I yarısında Səfəvi–Şeybani münasibətlərinin bəzi məsələlərinə toxunulmuş³, akademik V.V.Bartoldun araşdırmalarında isə XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi – Mərkəzi Asiya əlaqələri ilə bağlı bəzi

¹Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в XVI-XIX вв. Москва: Наука, 1982, 188 с.сəh.93-94

²Шабиев Б.Ш. Внешняя политика Узун Гасана (Взаимоотношения с Османской империей). Баку: АзТУ, 2012, 254 с.; Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1967, 200 с.; Гейдаров М.Х. Торговля и торговые связи Азербайджана с позднем средневековье. Баку: Элм, 1999, 167 с.; Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982, 279 s.; Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı: Elm, 1983, 150 s.; Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk-qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı: Avropa, 2015, 348 s.; Dadaşova R.İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilis dilli tarixşünaslıqda). Bakı: Nurlan, 2008, 439 s.

³Миклухо-Маклай Н.Д. Гератское восстание 1535-1536 гг.// Уч. зап. ЛГУ, серия востоковед. наук, 1956, № 195, с. 58-68.; Миклухо-Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана с Средней Азией в XVI в. крат. сообщения ИВ АН СССР, №4, М., 1952

məlumatlar verilmişdir¹.

Səfəvi imperatorluğunun Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətləri Mərkəzi Asiya tarixşünaslığında da xüsusi tədqiqat mövzusu kimi araşdırılmamışdır. Mərkəzi Asiya tarixçilərindən yalnız B.A.Əhmədovun Bəlx tarixinə həsr olunan monoqrafiyası maraq doğurur. Monoqrafiyada Bəlx uğrunda 1602-ci ildə baş vermiş Səfəvi – Həştərxani qarşılıqlı, I Şah Abbasın 1611-ci ildə Mavərnəhrə yürüşü, Nadir Məhəmməd xanın I Şah Abbasın sarayında sığınacaq tapması, 1689-cu ildə Buxara xanlığının Səfəvilərə məxsus Bala Murqab vilayətini işğal etməsi ilə bağlı müəyyən məlumatlar verilmişdir².

Tanınmış şərqşünas A.Y.Yakubovskinin redaktəsi altında nəşr olunan ümumiləşmiş əsərdə XVI əsrin sonlarında Nur Məhəmməd və Yar Əli xanın Şah I Abbasla münasibətləri, o cümlədən 1628-29-cu illərdə Xivə hakimlərinin Xorasana yürüşü haqqında qısa məlumatlar verilmişdir³.

Problem üzərində aparılan araşdırmalar zamanı İran tarixçilərindən Bastani Parizi, Əbülqasim Sohab, Əhməd Tacbəxş və başqalarının Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə həsr olunmuş əsərlərinə də müraciət olunmuşdur⁴.

Avropa şərqşünasları içərisində macar səyyahı və tarixçisi G.Bomberinin Buxara tarixinə həsr etdiyi monoqrafiyası böyük maraq doğurur. Müəllifin əsərində XVI əsrin 70-ci illəri – XVII əsrin sonuna qədər Buxara tarixi geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Əsərdə Abdulla xanın Herat və Məşhədi işğal etməsi, Xarəzm hakimi Hacı Məhəmməd xanın Səfəvi sarayı ilə münasibətləri, Şah Abbasın Xorasan uğrunda mübarizəsi, Həştərxanilər sülaləsinin mənşəyi, Şah Abbasın Bəlxə yürüşü, Buxara xanları Vəli Məhəmməd, İmamqulu, Nəzər Məhəmməd, Əbdüləziz və Sübhəngulu xanın dövründə Səfəvi–Həştərxani münasibətləri, həmçinin

¹Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1925.; Бартольд В.В. Шейбаниды: Сочинения, т. 2, ч. 2. Москва: Наука, 1964, с. 545-548.

²Ахмедов Б.А. История Балха (XVI-первая половина XVIII вв.). Ташкент: ФАН Узбекской ССР, 1982, 296 с.

³Каррыев А., Мошкова В.Г., Насонов А.Н. Якубовский А.Ю. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII-XIX вв. на правах рукописи. Ашхабад, 1954, 404 с.

⁴Bastani Parisi Siyasət və eqtesadiəsrə Səfəvi. Tehran: Çapxane-ye Kavyan, Bonqahe-mətbuatiye Səfiəlişah, h.1348, 533 s.; Əbülqasim Səhab. Tarix-eZendeqani-yeşah Abbas Kəbir. Tehran: Çapxane-ye Elmi, h. 1320, 317; Əhməd Tacbəxş İran dər zəmane Səfəviyye. Təbriz: Çapxane-yeŞəfəq, h.1340, 416 s.

Böyük Moğol–Buxara və Buxara–Osmanlı diplomatik danışıqlarında Səfəvi məsələsi ilə bağlı maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır¹.

Göründüyü kimi, araşdırılan problem Azərbaycan və dünya şərqşünaslıq elmində xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Səfəvi və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə bu mövzuya qismən, bu və ya digər kontekstdə qısaca yer verilmişdir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Dissertasiya yazılarkən tədqiqata cəlb edilmiş mənbələri bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Səfəvi dövləti tarixinə aid farsdilli salnamələr.
2. Buxara və Xivə xanlıqlarına aid narrativ qaynaqlar.
3. Rəsmi sənədlər.
4. Səyyah gündəlikləri.

Problem üzrə mənbələrin mühüm hissəsini Səfəvi mənşəli salnamələr təşkil edir. Bu mənbələr içərisində məlumatlarının əhatə dairəsi və zənginliyi ilə İsgəndərbəy Münşinin «Tarix-ialamara-yiAbbasi» əsəri xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Mükəmməl təhsil almış, dövrünün görkəmli alimi, mahir xəttatı, ədəbiyyat bilicisi olan İsgəndərbəy Münşi (2560-1634) Səfəvi dövlətinin baş vəziri Hatəmbəy Ordubadinin himayəsi sahəsində yüksək mənsəb sahibi olaraq I Şah Abbasın səfər və yürüşlərində onu müşayət etmiş, XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində baş vermiş bir çox hadisələrin şahidi və müasiri olmuşdu. İsgəndərbəy Münşinin salnaməsi olmadan I Şah Abbasın 42 illik hakimiyyəti dövrünün real, obyektiv mənzərəsini yaratmaq demək olarki, qeyri-mümkündür. Dövrün digər salnaməçilərindən fərqli olaraq, İsgəndərbəy yalnız faktiki materialları sadalamaqla kifayətlənməyərək, onların mahiyyətini açmağa cəhd göstərmişdir. Üçdibacə, birxatimə, həmçinin birneçə «səhifə» (cild) və məqsəddən ibarət olan «Tarix-i aləmə-yiAbbasi» əsəri Səfəvi dövləti ilə Mərkəzi Asiya xanlıqları arasındakı münasibətlər haqqında olduqca zəngin məlumatlara malikdir². Salmamənin müxtəlif nəşrləri olsada, dissertasiyanın tədqiqinə əsərin h. 1350-ci il tarixli Tehran nəşri və Ş.Fərzəlibəyli tərəfindən edilmiş tərcüməsi cəlb edilmişdir. Əsərdə Abdullaxanın Xorasanı işğal etməsindən başlamış I Şah Abbasın hakimiyyətinin sonuna qədər Xorasan hadisələri ətraflı, bütün təfərrüatları ilə təsvir edilmişdir.

¹Германомъ Вамбери. История Бохары ими Трансоксании съ древнейшихъ временъ до настоящаго. Перевод А.И.Павловскаго, том I-II, С-Петербургъ: Издание Я.А.Исакова, 1873, XLVII, с.274-226

²İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən prof. Şahin Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s. səh.756-1076

İsgəndərbəy sadəcə hadisələri təqdim etməklə kifayətlənməyərək I Şah Abbasın Buxara hökmdarlarına göndərdiyi məktubların mətnini də vermişdir¹. Xorasan hadisələrini təsvir edən müəllif bu olayların fonunda Səfəvi – Böyük Moğol, Buxara – Böyük Moğol əlaqələrinə, səfirlik və elçiliklərinə də geniş yer vermiş, Həştərxanlılar sülaləsi dövründə Səfəvi – Buxara əlaqələrini də ətraflı şərh etmişdir. Salnamədə həmçinin Səfəvi – Xarəzm münasibətləri haqqında da zəngin məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bu məlumatlar göstərir ki, Səfəvi sarayı Buxara xanlığına qarşı mübarizədə Xarəzm hakimlərini müdafiə etməklə, Mavərrənnəhrdə başverən hadisələrə təsir göstərmək imkanını qoruyub saxlamağa çalışırdı.

İsgəndərbəy Münşinin «Zeyl-etarix-ialəməray-iAbbasi» əsərində də XVII əsrin 30-cu illərində Səfəvi – Mərkəzi Asiya münasibətləri haqqında maraqlı məlumatlar vardır. İsgəndərbəy Münşi çox ehtimalki, «Tarix-i aləməray-i Abbasi» əsərinin davamını yazmaq üçün rəsmi göstəriş almış, lakin yaşlı olduğu üçün bir qədər tərəddüd etdikdən sonra əsəri yazmağa başlamış, müəllifin ölümü ilə başladığı iş yarımçıq qalmışdır. Akademik B.Dorn tərəfindən aşkara çıxarılmış bu yarımçıq nüsxə və Gəncə – Qarabağ bəylərbəyi Murtuzaquluxan Qacarın vəziri Məhəmməd Məsum ibn Xocaqi İsfahani tərəfindən yazılmış davamı «Xülasətüs-siyər» adı altında birləşdirilmişdir². İsgəndərbəy tərəfindən yazılmış «Zeyl-e tarix-i aləməray-i Abbasi» əsərində Şah Səfi hakimiyyətinin h. 1043-cü ilə (1633-34) qədərki hadisələri təsvir edilmişdir. Bu əsəri ilk dəfə h. 1317-ci ildə (1939) Tehrandə Süxeyli Xansari tərəfindən nəşr edilmişdir. Süxeyli Xansari bu nəşrdə iki nüsxəni, bilavasitə İsgəndərbəy tərəfindən yazılmış və h. 1043-cü (1633-34) ilə qədərki hadisələri əks etdirən əlyazmanı və Məhəmməd Yusifin «Xoldeberin» salnaməsinin 8-ci cildinin 6-cı hissəsini (Şah Səfinin ölümünə qədərki hadisələri) birləşdirmişdir³. Problemin araşdırılmasına «Zeyl-e tarix-i aləməray-i Abbasi»nin h. 1317-ci il Tehran nəşri cəlb edilmişdir. İsgəndərbəy bu əsərində 1629-1634-cü illərdə Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığı arasında baş vermiş toqquşmalar, Bəlx hakimi Nəzər Məhəmmədxan və Buxara padşahı İmamquluxanla Səfəvi sarayı arasındakı diplomatik əlaqələr haqqında da ətraflı məlumatlar verilmişdir⁴.

¹Yenə orada, səh.1037-1038

²Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв., Ленинград: ЛГУ, 1949, 379 с. Сəh.36

³Yenə orada

⁴İsgəndərbəy Türkman və Məhəmməd Yusif Movərreə. Zeyle tarix-ialəmaray-iAbbasi, Tehran: Çapxane-ye İslami, 1317, 320 s.

XVII əsr Səfəvi dövrünə aid salnamələrdən biri də «Tarix-i Molla Kamal» əsəridir. Müəllif Səfəvi şahlarından I Şah Səfivə II Şah Abbasın dövründə qızılbaş ordusunun zabitlərindən olmuş, bir çox yürüşlərdə, o cümlədən I Şah Səfinin Gürcüstan, II Şah Abbasın Qəndəhar səfərlərində şəxsən iştirak etmişdir. Molla Kamalın ata-babası da Səfəvi şahlarının sarayında mənəbə sahibləri olmuşlar. Onun atası I Şah Abbasın xüsusi münəccimlərindən biri, özü isə həm də saray həkimi olmuşdur. Müəllifin əsəri, görünür o dövrün ənənəsinə uyğun olaraq olduqca sadə fars dilində yazılmışdır. Salmamə Pişdadiyan şahları dövründən başlayaraq II Şah Abbasın hakimiyyətinin sonuna qədərki hadisələri əks etdirir və h. 1063-cü ildə xətm olunmuşdur. Əsərin səhifələrində «Xülasət ət-təvarix» adı qeyd olunduğuna görə, salnamə şərti olaraq bu ad altında nəşr olunmuşdur. Əsərin müəllifi II Şah Abbasa yaxın olduğuna görə, saray kitabxanasından Mir Yəhya Qəzvininin «Lübb ət-təvarix» əsərini əldə edərək bir çox hadisələri qismən dəyişiklik etməklə qeydə almışdır. Əsərin son hissəsindəki məlumatları isə saraydakı müxtəlif məlumatlı adamların söylədikləri əsasında tərtib etmişdir. XVII əsrin digər mənbələri ilə müqayisədə «Tarixi Molla Kamal» və «Xülasət ət-təvarix» də Səfəvi – Turan əlaqələri haqqında məlumatlar o qədər də geniş deyildir. Bununla belə, «Tarix-i Molla Kamal» da elə nadir məlumatlara rast gəlmək mümkündür ki, dövrün digər salnamələrində belə faktlar yoxdur. «Tarix-i Molla Kamal» və «Xülasət ət-təvarix»in Səfəvi dövlətinin tarixinə aid bölümlərini İbrahim Dehqani hazırlamış və bir kitab halında çap etdirmişdir¹. Dissertasiya işinə məhz bu nəşrin materialları cəlb edilmişdir. Salmamənin h. 1054-cü ildə Nəzər Məhəmməd xanla II Şah Abbas arasındakı elçilik mübadiləsi, II Şah Abbasın Dehli sarayı ilə diplomatik danışıqları, Səfəvi ordusunun 1648-1649-cu illərdə Qəndəhar yürüşü zamanı Buxara və Xivə xanlarının II Şah Abbasa yardım göstərmək təklifləri haqqındakı məlumatları Səfəvi – Mərkəzi Asiya münasibətlərinin araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Səfəvi imperatorluğunun Mərkəzi Asiya xanlıqları ilə münasibətlərini öyrənmək üçün qiymətli məlumatlar verən mənbələrdən biri də Məhəmməd Tahir Vəhidin «Tarix-i Tahir Vəhid», «Tarix-i Şah Abbas sani»,

¹ - "دوکتاب نفیس از مدارک اولیه" - "تاریخ صفویه" - "خلاصه التواریخ" - "تاریخ ملا کمال، اراک" ه. 1334،

«Abbasnamə» kimi adlarla tanınan salnaməsidir.

Məhəmməd Tahir Vəhid 1645-ci ildə II Şah Abbasın saray tarixçisi (məclis nəvis) təyin edilmiş, Süleyman şahın dövründə baş vəzir mənəsbini tutmuş, XVII əsrin sonunda ahıl yaşlarında dünyasını dəyişmişdir. Salsnamənin böyük bir hissəsi şahın ov mərasimlərinin və savaqlarının təsvirinə, xüsusilə də Qəndəhar yürüşünə həsr olunsa da, əsərdə Səfəvi – Mərkəzi Asiya əlaqələri haqqında da nadir faktlara da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Məhəmməd Tahir Vəhidin İmamqulu xanın II Şah Abbasın sarayına sığınması, Əbdüləziz xanın Xivə hakimi Əbülqazi xandan Səfəvilərə şikayət etməsi, Bəlx hakimi Sübhanqulu xanın Xorasana qarətçi yürüşləri, XVII əsrin 50-60-cı illərində Səfəvi – Buxara və Xivə xanlıqları arasındakı elçilik mübadiləsi haqqındakı məlumatları problemin araşdırılması üçün böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Problemin tədqiqinə cəlb edilmiş Səfəvi qaynaqlarından biri də Seyid Hüseyn bin Murtuza Hüseyni Astrabadinin «Tarix-i soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi» adlı salnaməsidir. Səfəvi hökmdarı Şah Hüseynin dövründə (1694-1722) yaşamış müəllif əsərini h. 1115-ci ildə tamamlamışdır. Əsər Şeyx Səfinin dövründən başlayaraq Şah Səfinin hakimiyyətinin sonuna qədər baş vermiş tarixi hadisələrdən bəhs edir. Astrabadinin I Şah Abbas və I Şah Səfi dövrü ilə bağlı məlumatları Səfəvi – Mərkəzi Asiya əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından maraqlıdır. Salsnamədə I Şah Abbasın Xorasananın geri qaytarılması uğrunda Şeybanilərə qarşı mübarizəsi, Səfəvi – Həştərxani münasibətləri, xüsusilə də XVII əsrin 30-cu illərində Buxara hakimi İmamqulu xanın Mərvə yürüşü, Səfəvi sərkərdəsi Murtuzaqulu xanın özbəklərə əsir düşməsi və s. hadisələr haqqında qiymətli tarixi faktlar öz əksini tapmışdır¹. Mövzunun araşdırılmasında Astrabadinin əsərinin İran tarixçisi Ehsan Əşraqi tərəfindən h. 1358-ci ildə çap edilmiş Tehran nəşrindən istifadə edilmişdir.

I Şah Abbas dövrünün tarixi hadisələrinin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbələrdən biri də Cəmaləddin Məhəmməd Yəzdinin «Tarix-i Abbas» əsəridir. Uzun müddət I Şah Abbasın sarayında münəccimbaşı vəzifəsini tutan müəllifin əsəri 1612-ci ilə qədərki hadisələri əhatə edir və Şah Abbasın Xorasan uğrunda mübarizəsi haqqında maraqlı tarixi faktları əks etdirir. Mövzunun tədqiqində «Tarix-i Abbas» salnaməsinin h. 1366-cı il tarixli Tehran nəşrindən istifadə olunmuşdur².

سید حسن میر مرتضی استرآبادی. تاریخ سلطانی، از شیخ صفی تا شاه صفی. تهران: چاپخانه بهمن، ه. 1358، ص

¹.S.235-241311

². جلال الدین محمد منجم یزدی. تاریخ عباسی. تهران: انتشارات واحد، ه. 1366، ص 498.

Mövzunun araşdırılması üçün dəyərli qaynaqlardan biri də Məhəmməd Yusif Qəzvininin 8 cildlik «Xolde bərin» əsəridir. Əsərin 8 bölmədən ibarət olan sonuncu cildinin hər bölümü Səfəvi hökmdarlarından birinə həsr olunmuşdur. Sonuncu cildin V-VI-VII bölümlərində Şah Abbas, Şah Səfi və II Şah Abbasın dövründə Səfəvi – Turan münasibətləri ilə bağlı bəzi məlumatlar verilmişdir. Tədqiqata «Xolde bərin» əsərinin h. 1372-ci il Tehran çapı cəlb edilmişdir. Səfəvi Mərkəzi Asiya münasibətləri haqqında bir sıra məlumatlara Fəzli İsfahaninin «Əfzəl ət-təvarix» əsərində də rast gəlmək olar. Üç cildəndən ibarət olan salnamənin üçüncü cildil Şah Abbas və Şah Səfinin hakimiyyəti dövründə baş vermiş siyasi hadisələri əks etdirir.

XVI əsrin sonu – XVII əsrdə Səfəvi – Mərkəzi Asiya siyasi əlaqələrinin araşdırılması prosesində XVI əsrdə yazılmış bəzi Səfəvi salnamələrinin məlumatlarına da müraciət olunmuşdur. Bu salnamələr içərisində Həsən bəy Rumulun, Şərəf xan Bidlisinin və Qazi Əhməd Quminin əsərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Həsən bəy Rumulun «Əhsən ət-təvarix» əsərinin sonuncu cildi h. 900-935-ci (1494-1578) illərdə dövrünü əhatə edir. Salnamədə XVI əsrin I və II yarısında Səfəvi – Şeybani münasibətləri, o cümlədən Şeybani hökmdarlarının Xorasana yürüşləri haqqında maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır. Doğrudur, bu faktlar xronoloji baxımdan tədqiq olunan dövrə aid olmasa da, ümumiyyətlə Səfəvi – Şeybani münasibətlərinin ümumi istiqamətlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli dir.

XVI əsr Səfəvi tarixi üzrə mühüm mənbələrdən biri də Şərəf xan Bidlisinin «Şərəfnamə» əsəridir. Uzun müddət Səfəvilərin xidmətində olan Şərəf xan 1578-1590-cı illər Səfəvi – Osmanlı müharibəsi zamanı Osmanlıların tərəfinə keçərək 1596-cı ildə Bidlisdə «Şərəfnamə» əsərini başa çatdırmışdır. Salnamənin II cildində müəllif Osmanlı, Səfəvi və Turan hökmdarları dövründə baş vermiş hadisələri h. 1005-ci ilə qədər (1596-97) təsvir etmişdir. «Şərəfnamə» də XVI əsrin 80-90-cı illərində Səfəvi – Mərkəzi Asiya münasibətləri haqqında verilmiş məlumatlar tədqiqat obyektinə çevrilmiş mövzunun öyrənilməsi üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqata «Şərəfnamə»nin Peterburq nəşri cəlb olunmuşdur¹.

XVI əsrin sonlarında qələmə alınmış salnamələrdən biri də Qazi Əhməd

¹ شرف خان ابن شمس الدين بيدليسی. سفرنامه. جلد 1، پتربورگ: دارالتعبای آکادمی امپراتوریه، 1860، ص 397.

شرف خان ابن شمس الدين بيدليسی. سفرنامه. جلد 2، پتربورگ: دارالتعبای آکادمی امپراتوریه، 1862، ص 432.

İbrahim Quminin «Xülasət ət-təvarix» əsəridir¹. Beş cilddən ibarət olan bu əsərin bizim dövrümüze yalnız sonuncu cildi gəlib çatmışdır ki, bu cilddə hadisələr h. 999-cu ilə qədər (1590-91) təsvir olunmuşdur. «Xülasət ət-təvarix» XVI əsrin 70-80-ci illərində Səfəvi dövlətində baş vermiş daxili siyasi çəkişmələrin, Səfəvi dövlətinin zəifləməsinin, Səfəvi – Osmanlı və Səfəvi – Şeybani qarşıdurmasının tarixini araşdırmaq baxımından önəmli mənbələrdən biridir.

Mövzu araşdırılarkən Səfəvi mənşəli narrativ qaynaqlarla yanaşı Mərkəzi Asiya və Hindistanda yazılmış bəzi salnamələrdən də istifadə edilmişdir. Mərkəzi Asiya salnamələri içərisində ən mühümlərindən biri Hafiz Tanış ibn Məhəmməd əl-Buxarinin fars dilində yazılmış «Şərəfnamə-ye şahı» əsəridir. Salmə Şeybani hökmdarlarından Abdulla xanın hakimiyyəti dövrünü öyrənmək üçün birinci dərəcəli qaynaqlardan hesab edilir. «Abdullanamə», «Zəfərnəmə», «Səhife-ye şahı» adları ilə də tanınan bu əsərin birinci hissəsində h. 974-cü (1567) ilə qədər Mərkəzi Asiyada baş vermiş hadisələr təsvir edilmişdir. Əsərin ikinci hissəsi isə XVI əsrin II yarısında cərəyan edən hadisələrə, faktiki olaraq II Abdulla xanın dövrünə (1583-1598) həsr olunmuşdur. Salmədə Abdulla xanın Mərkəzi Asiyanı ələ keçirmək uğrunda mübarizəsi, XVI əsrin 80-ci illərində özbəklərin Xorasanı işğal etməsi, Abdulla xanla oğlu, Bəlx hakimi Əbdülmömin xan arasındakı münaqişələr, habelə I Şah Abbasın Xorasanın geri qaytarılması uğrunda mübarizəsi, Səfəvi – Xarəzm münasibətləri haqqında müfəssəl məlumatlar verilmişdir. Dissertasiyanın tədqiqində Hafiz Tanışın «Şərəfnamə-ye şahı» əsərinin M.A.Səlahətdinova tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş 1989-cu il nəşrindən istifadə olunmuşdur².

Mərkəzi Asiya mənbələri içərisində Səfəvi dövləti ilə Türkünstan xanlıqlarının qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmək üçün mühüm qaynaqlardan biri də Məhəmməd Yusif Münşinin «Tarix-e Mukim xan» əsəridir. Əsər XVI əsrin sonu – XVII əsrin başlanğıcında yazılmış və Bəlx hakimi Mukim xana həsr olunmuşdur. Salmədə monqolların Mərkəzi Asiyaya yürüşü dövründən başlayaraq Buxara xanlığında Həştərxanilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinə qədərki siyasi hadisələr təsvir

¹Məmmədova Ş. Xülasət ət-təvarix Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: Elm, 1991, 120 s.

²Хафиз-и Таныш ибн Мир Мухаммад Бухари. Шараф-нама-йи шахи (Книга шахской славы). Факсимиле рукописи Д 88. Пер. с персид с.введ., примеч. и указатели М.А.Салахетдиновой. Ч. 2., Москва: Наука, Восточная литература, 1989, 560 с.

olunmuşdur. Salmamənin Şeybanilər dövlətinə, xüsusilə də Abdulla xan və Əbdülmömin xanın hakimiyyəti dövrünə həsr olunmuş hissələri Səfəvi – Mərkəzi Asiya münasibətlərini öyrənmək üçün dəyərlidir. Bu hissədə Şeybanilərin Xorasan yürüşləri və I Şah Abbasın Xorasan uğrunda mübarizəsi haqqında qiymətli məlumatlar verilmişdir. Dissertasiyanın tədqiqində «Tarix-e Mukim xan» əsərinin rus dilinə edilmiş tərcüməsindən istifadə edilmişdir¹. XVI əsrin II yarısında Səfəvi – Böyük Moğol münasibətlərinin öyrənilməsi üçün qiymətli qaynaqlardan biri də Əbül Fəzl Əllaminin (1551-1602) «Əkbərnəmə» əsəridir. Əkbər şahın sarayında mühüm mövqe tutan Əbül Fəzl dövrünün görkəmli xəttatı, ədəbiyyatşünası və tarixçisi olmuşdur. Müəllifin əsəri Babur, Humayun və Əkbər şahın hakimiyyətinə həsr olunmuş və salnamədə hadisələr 1593-cü ilə qədər təsvir edilmişdir². Əsərdə XVI əsrin sonlarında Səfəvi – Böyük Moğol və Buxara xanlığı arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

Səfəvi – Mərkəzi Asiya münasibətlərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik qaynaqlardan biri də Xivə hökmdarı Əbülqazi xan Bahadurun «Türklərin nəsil ağacı» salnaməsidir. 1645-1663-cü illərdə Xivə xanlığını idarə edən Ədülqazi xan XVII əsrin 20-ci illərindən etibarən xanlığın siyasi həyatında baş verən hadisələrdə iştirak etmiş, 1629-cu il Xorasan qiyamının əsas təşkilatçılarından biri olmuş, təqribən on ilə qədər Səfəvi sarayında girov saxlanılmışdı. XVII əsrin 30-60-cı illərində Mərkəzi Asiya və Səfəvi dövlətində baş vermiş hadisələrin bir çoxunun iştirakçısı və müasiri olan Əbülqazi xanın əsəri bütövlükdə türk xalqlarının soykökünü, o cümlədən XVII əsrin 20-60-cı illərində Səfəvi – Buxara, Səfəvi – Xivə, Buxara – Xivə, həmçinin Səfəvi dövləti və Türküstan xanlıqlarının Böyük Moğol imperatorluğu ilə əlaqələrini öyrənmək üçün olduqca dəyərli məlumatlarla zəngindir. Dissertasiyanın araşdırılmasına Əbülqazi xanın əsərinin rus dilinə olunmuş tərcüməsi cəlb edilmişdir³.

Səfəvi dövləti ilə Mərkəzi Asiya xanlıqları arasında siyasi münasibətlərin araşdırılması üçün sənədli qaynaqlar müstəsna elmi

¹Мухаммад Юсуф Муниш. Мукимханская история. Пер. с тадж. проф. А.А.Семенова. Ташкент: АН Уз ССР, 1956.

²Азимджанова С.А. Государство Бабур в Кабуле и в Индии. Москва: Наука, 1977, 175 с.; Нəсəнəлһуев Z.M. Сəфəви дөвлəти (XVII əsrin I yarısı). Bakı: Altay, 2000, 163 s.

³Абуль-Гази Бахадур хан. Гедословное древо тюрков. Пер. предисловие Г.С.Сабулкова, Казак, 1906

əhəmiyyətə malikdir. Çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi hökmdarları ilə Buxara və Xivə xanlıqları arasında geniş diplomatik əlaqələr, səfir mübadiləsi, məktublaşmalar olsa da, onların böyük bir hissəsi aşkar edilərək nəşr olunmamış, yaxud da dövrümüze qədər gəlib çıxmamışdır. Halbuki məhz diplomatik sənədlər, məktublar dövrün gerçək siyasi mənzərəsini bərpa etmək baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Səfəvi və ya Mərkəzi Asiya mənşəli salnamələrdə hadisələrin bir çox hallarda birtərəfli şərhə nəzərə alınarsa, rəsmi sənədli qaynaqların elmi tutarını dərk etmək çox da çətin deyildir. İran tarixçisi Əbülhüseyn Nəvai tərəfindən nəşr edilmiş I Şah Abbas dövrünün məktubları XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi Mərkəzi Asiya, Səfəvi – Böyük Moğol dövlətləri arasında diplomatik münasibətlər haqqında zəngin məlumatlara malikdir. I Şah Abbasın Əbdülmömin xana məktubları, Həştərxani sülaləsinin hökmdarlarının və Xivə xanlarının Səfəvi sarayına məktubları bu dövlətlər arasında əsas siyasi problemlərin mahiyyətinin açıqlanması, onların xarici siyasət kursunun aparıcı istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün yetərinə vacib faktlarla zəngindir.

XVI əsrin sonu – XVII əsrdə Səfəvi dövləti və Mərkəzi Asiya xanlıqlarının sosial-iqtisadi həyatını, daxili və xarici ticarət əlaqələrini, ixrac və idxal məhsullarını, yerli və beynəlxalq ticarət yollarının öyrənilməsi üçün dövrün səyyah gündəlikləri mühüm qaynaqlardan biridir. Əslində Səfəvi dövləti ilə Şeybanilər arasında münacişinin əsas səbəblərindən biri də məhz iqtisadi maraqların toqquşmasından irəli gəlirdi. Coğrafi kəşflər nəticəsində ipək yolunun əhəmiyyətini itirməsi ilk növbədə Mərkəzi Asiya dövlətlərinin tranzit məntəqəsi kimi nüfuzuna sarsıdıcı zərbə vuraraq iqtisadi tənəzzülün başlanmasına səbəb olmuşdu. Məhz buna görə də Mərkəzi Asiya dövlətləri Xorasanı ələ keçirməklə o dövrün zəngin ölkələrindən olan Hindistanla iqtisadi əlaqələri genişləndirmək, bu yolla iqtisadi tənəzzülün mənəşindən çıxmağa çalışırdılar. XVI – XVII əsrlərdə Səfəvi və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin ərazisində olmuş Avropa səfir, tacir və səyyahları hər iki regionun iqtisadi həyatı, onlar arasında ticarət əlaqələri və ticarət yolları, bu dövlətlərin idxal və ixrac malları haqqında az da olsa, məlumatlar verirlər. Səlamə tipli mənbələrdə və rəsmi sənədlərdə bu səpgili faktların yox dərəcəsində olması səyyah gündəliklərinin elmi dəyərini ön plana çəkir. Eyni zamanda səyyah gündəliklərində qismən də olsa, Səfəvi – Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında siyasi münasibətlər haqqında məlumatlara da rast gəlmək mümkündür. Avropa səyyahları ilə yanaşı, XVII əsrdə Səfəvi və Mərkəzi Asiyada

səfərdə olmuş rus tacir və səfirlərinin gündəliklərində də Səfəvi Türkünstan əlaqələri və bu dövlətlərin iqtisadi-ticarət həyatı haqqında bəzi məlumatlar vardır. Məlum olduğu kimi, XVI əsrin ortalarında Həştərxan və Kazan xanlıqlarını işğal etdikdən sonra Moskva knyazlığı Volqa – Xəzər ticarət yolu ilə Səfəvi dövlətinin və Türkünstan xanlıqlarının ərazisindən keçməklə, Hindistanla ticarətə can atırdı. Bu məqsədlə XVII əsrdə Səfəvi ərazisində olmuş rus səyyahı F.Kotovun, 1619-cu ildə Buxara xanlığında səfərdə olan İvan Xoxlovun, 1674-cü ildə Buxara və Xivəyə səfər etmiş Pazuxin qardaşlarının, Daudov və Kasimovun gündəliklərində tədqiq olunan problemlə bağlı bəzi məlumatlar verilmişdir. Araşdırma prosesində rus səyyahlarının gündəliklərinə də müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XVI – XVII əsrə aid narrativ qaynaqlar, rəsmi sənədlər və səyyah gündəliklərində yer almış məlumatların və tarixi ədəbiyyatların müqayisəli təhlili əsasında Səfəvilər dövlətinin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin əsas istiqamətlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- XVI əsrin son rübündə Səfəvi dövlətinin böhranına gətirib çıxaran daxili siyasi vəziyyətin səbəblərini müəyyən etmək;

- XVI əsrin 80-ci illərində Şeybani hökmdarı Abdulla xanın Xorasan yürüşünün ümumi nəticələrini təhlil etmək;

- I Şah Abbasın Xorasanı azad edilməsi uğrunda mübarizəsini hərtərəfli şəkildə araşdırmaq;

- Səfəvi – Buxara qarşılıqlı münasibətləri fonunda Xarəzm hakimlərinin Səfəvi meyilli siyasət yeritməsinin səbəblərini müəyyən etmək;

- XVII əsrin ilk onilliklərində Səfəvi dövləti ilə Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

- XVII əsrin 30-50-ci illərində Səfəvi dövləti ilə Buxara və Xivə xanlıqları arasında diplomatik danışıqları və qarşılıqlı münasibətləri araşdırmaq;

- XVII əsrin II yarısında Səfəvi – Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında siyasi münasibətləri təhlil etmək və aparılan diplomatik danışıqlarda Xorasan məsələsinin yerini müəyyənləşdirmək.

- XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi imperatorluğu ilə Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri araşdırmaq.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Göstərilən məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün Vətən və dünya tarixşünaslığında geniş tətbiq olunan üsul və metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesində

müqayisəli təhlil, sintez, ümumiləşdirmə, induksiya, deduksiya, tarixi təsvir metodlarına geniş müraciət olunmaqla elmi – məntiqi nəticələrin əldə olunmasına cəhd göstərilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzu həm Vətən, həm də dünya tarix elmində ilk dəfə olaraq xüsusi tədqiqat obyektini kimi araşdırılmışdır. Məhz buna görə də tədqiqat zamanı mənbələrin təhlili prosesində əldə edilmiş nəticələrin böyük əksəriyyəti elmi yeniliyi ilə seçilir:

-Tarix elmində ilk dəfə olaraq XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Xorasan uğrunda Səfəvi – Şeybani, Səfəvi – Həştərxani qarşıdurmasının gedişi və nəticələri bütün təfərrüatı ilə aşkara çıxarılmışdır;

-I Şah Abbasın 1602-ci il Bəlx yürüşünün uğursuzluğunun səbəbləri ilk dəfə müəyyənəşdirilmişdir;

-Səfəvi – Şeybani, Səfəvi – Həştərxani qarşıdurmasında Xarəzm məsələsinin rolu, Xarəzm hakimlərinin Səfəvi meyilli siyasətinin səbəbləri təhlil edilmişdir;

-Tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq 1629-cu il Xorasan qiyamı geniş təhlil edilmiş, onun səbəb və nəticələri müəyyənəşdirilmişdir;

-XVII əsrin 30-50-ci illərində və XVII əsrin ikinci yarısında Səfəvi – Buxara və Xivə xanlıqları arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsas istiqamətləri, əlaqələrin zəifləməsi səbəbləri araşdırılmışdır;

-Səfəvi – Mərkəzi Asiya iqtisadi münasibətlərinin səviyyəsi və qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin zəifləməsinin səbəbləri təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat obyektinə çevrilmiş mövzu mühüm nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Araşdırmanın nəticələrindən ali təhsil müəssisələri və orta məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, mühazirə mətnlərinin və elmi-kütləvi səciyyəli kitabların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobeiası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin «Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə)» kafedrasında müzakirə edilərək müdafiəyə buraxılmışdır. Tədqiqatın əsas elmi müddəaları müəllifin Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında AAK-ın tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərdə çap olunmuş məqalələrində, Respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda etdiyi məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II.DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və xronoloji çərçivəsi əsaslandırılır, problemin öyrənilmə vəziyyəti göstərilir, mənbə və nəzəri-metodoloji bazasının icmalı verilir. Girişdə, həmçinin, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri müəyyən edilir, elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti göstərilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Şah I Abbasın dövründə Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətləri**” adlanır. Fəsil 3 yarım fəsildən ibarətdir və müvafiq olaraq 1587-1629-cu illərdə hakimiyyətdə olmuş Şah I Abbasın dövründə Səfəvilər dövlətinin siyasi durumunu, qonşu dövlətlər ilə münasibətləri, xüsusilə Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə, Şeybanilər ilə əlaqələri, Xorasan uğrunda mübarizə və bu səpkidə yaranmış xarici siyasət planları araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın I fəslinin “**Abdulla xan Şeybaninin (1557-1598) Xorasana hərbi yürüşləri**” adlı birinci yarım fəsildə XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi dövləti ilə Şeybanilər arasında çox mühüm strateji əhəmiyyətli Xorasan uğrunda mübarizə öz əksini tapmışdı. Bəlx, Mərv, Herat və Məşhədi əhatə edən Xorasan Hindistan, Mərkəzi Asiya və Səfəvi dövlətini birləşdirən tranzit ticarət yollarının qovşağında yerləşirdi. Böyük iqtisadi potensiala malik olan bu bölgə 1510-cu ildə I Şah İsmayıl tərəfindən Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

XVI əsrin 80-ci illərində Xorasan uğrunda Səfəvi-Şeybani qarşıdurmasının yenidən qızışmasının səbəbi Şeybanilər dövlətinin güclənməsi fonunda Səfəvilər dövlətinin daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləməsi olmuşdu.

Şeybani hökmdarı Abdulla xan Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamazdan əvvəl Böyük Moğol və osmanlı dövlətləri ilə geniş diplomatik əlaqələr qurmuş, həmin dövlətləri “islam” naminə biddətçi şialərə qarşı müharibəyə sövq etməyə çalışırdı. O hətta Moğol hökmdarı Əkbər şahla Səfəvi dövlətinin torpaqlarının bölüşdürülməsi haqqında razılığa gəlmişdi.¹

Şeybani hökmdarı Abdulla xanın 1587-1588-ci illərdə Herata hücumu Səfəvilər üçün fəlakətlə nəticələndi. Heç bir yerdən yardımın gəlməməsi, ərzaq çatışmazlığı, yoluxucu xəstəliklər şəhərin müdafiəçilərinin qüvvəsini tükəndirdi, nəticədə herat özbəklər tərəfindən ələ keçirildi. Heratın ardınca

¹Арапов Д.Ю. Из истории взаимоотношений Средней Азии и Ирана в конце века // Вестник Московского Университета. вып. 1, Москва: Московский Университет, 1969, с.68-81, с.72

Məşhəd şəhəri də Şeybanilərin əsas hücum hədəfinə çevrildi. 4 aylıq mühasirədən sonra Məşhədi ələ keçirən özbəklər əhalisinin çoxu şiə olan bu şəhərdə özbəklər Heratdan fərqli olaraq daha böyük qırğın törətdilər. Hətta İmam Rza ziyarətgahı belə qarət olundu.¹ 1592-ci ilədək davam edən hücum nəticəsində dövlətimizin mühüm hissəsi olan Xorasan bölgəsi şeybanilər tərəfindən ələ keçirildi.

Dissertasiyanın I fəslinin **“Xorasanın azad edilməsi uğrunda mübarizə”** adlı ikinci yarımfəslində I Şah Abbasın Xorasanı geri qaytarmaq uğrunda apardığı siyasi diplomatik səy və hərbi tədbirlərdən bəhs edilmişdi. I Şah Abbas Osmanlı dövləti ilə sülh bağlandıqdan sonra bütün əsas diqqətini Xorasanın Şeybanilərdən azad edilməsinə yönəltdi. Şeybanilərin əsas düşmənlərindən biri olan Böyük Moğol və Xarəzm sarayı ilə yaxşı əlaqələr qurduqdan sonra 1592-1593-cü illərdə Şeybanilər ilə savaşa girdi. Xorasanın bəzi vilayətləri (Nişapur və başqaları) azad olunsada, Herat və Məşhəd Şeybanilərin əlində qaldı. Nəticədə bu cəhd tam uğur qazanmadı. 1594-cü ildə Səfəvilərin nəzarəti altında olan Qəndəhar özbəklərin yürüşünə məruz qaldı. Qəndəharı idarə edən Səfəvi canişini Böyük Moğol hökmdarı Əkbər şahın sarayına sığınmağa məcbur oldu. Qəndəhar üçün özbəklər tərəfindən yaranmış təhlükəni görən Əkbər şah hərbi əməliyyatlara başlayaraq 1594-cü ildə bu mühüm strateji bölgəni ələ keçirdi. Qəndəhar məsələsi yaxşı olan Böyük Moğol-Şeybani münasibətlərinin pozulmasına gətirib çıxartdı. Qəndəhar məsələsinə müdaxilə etmək iqtidarında olmayan I Şah Abbas Böyük Moğol-Şeybani münasibətlərinin pisləşməsindən istifadə edib Xorasanı geri qaytarmaq uğrundakı səylərini gücləndirdi. Lakin 1595-1596-cı illər yürüşləri də istənilən nəticəni vermədi. Maraqlıdır ki, hərbi qarşıdurma şəraitində də Şeybanilərlə Səfəvilər arasında rəsmi diplomatik əlaqələr və məktublaşmalar həyata keçirilirdi. 1596-cı ildə Herat hakiminin elçisinin Mavərrənnəhr zəvvarlarının Səfəvi ərazisindən keçməklə Məkkə ziyarətinə getməsi ilə bağlı müraciətini I Şah Abbas müsbət qarşılamışdı².

Xorasan uğrunda böyük yürüş ərəfəsində I Şah Abbas artıq hərbi islahat nəticəsində güclü və nizami orduya malik idi, dövlətin iqtisadi və maliyyə vəziyyətində də sabitlik əldə edilmişdir. Şah, eyni zamanda Böyük Moğol sarayı ilə də münasibətləri yaxşılaşdırmışdır. Bölgədə qüvvələr nisbətinin Səfəvilərin xeyrinə dəyişdiyini 1597-1598-ci illərdə daxili çəkişmələr

¹İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən prof. Şahin Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s. s.780

²İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Fars dilindən çevirən prof. Şahin Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s. səh.953

nəticəsində Şeybanilər dövlətinin zəiflədiyini yaxşı dərk edən Böyük Moğol hökmdarı Əkbər şah Şah Abbasın Xorasan uğrunda savaşa başlamasına etirazını bildirmədi. 1598-ci ilin aprel ayında Şahın göstərişi ilə Xorasana yürüş üçün 40 min süvari, 30 min piyada və 6 min tügəngçidən ibarət çox güclü bir ordu topladı. 1598-ci ilin Xorasan yürüşündə Şeybanilərdən narazı qalan bir çox vilayətlərin hakimləri də I Şah Abbasın tərəfinə keçmişdir. Həmin il əvvəlcə Nişapur, sonra isə Məşhəd şəhəri özbəklərdən geri alınır. Qızılbaş ordusunun qarşısında duran əsas vəzifə Xorasan vilayətinin əsas şəhəri Heratın geri qaytarılması idi. Hicri 1007-ci ilin (1598/1599) məhərrəm ayının 6-da Herat yaxınlığındakı Pullu Salar kəndində qızılbaşlarla özbəklər arasında həlledici döyüş baş verdi. Döyüşün taleyini I Şah Abbasın tüfəngçi və topçu alayı həll etdi. Herat özbəklərdən geri alındı. I Şah Abbas Hüseyn xan Şamlını Heratın hakimi və Xorasanın əmir-əl-ümərası təyin etdi. Beləliklə, Səfəvi dövləti Xorasanın 4 böyük vilayətindən üçündə Məşhəd, Herat və Mərvdə öz hakimiyyətini bərpa etmiş, təkcə Bəlx özbəklərin əlində qalmışdı.

I fəslin **“XVII əsrin ilk onilliklərində Səfəvi - Mərkəzi Asiya münasibətləri”** adlı üçüncü yarımfəslində Xorasanın geri qaytarılması Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin əsas problemlərindən biri həll edilmiş oldu. Şah Abbas əsas diqqətini Osmanlı və Portuqaliyaya yönəlmiş olsa da, Mərkəzi Asiya ilə münasibətlər heç də arxa plana keçməmişdi. Lakin Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiya siyasətində bir sıra yeni çalar və xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Şah Abbas Mərkəzi Asiyada hər hansı bir qüdrətli rəqib dövlətin siyasi səhnəyə çıxmasında maraqlı deyildi. Ona görə də Buxara xanlığında sülalə üzvləri arasında münaqişə yaradılmasında hər vəchlə cəhd göstərir, bu xanlığa qarşı Xarəzm hakimlərinin və qazax tayfalarının mübarizəsinə yardım göstərirdi. Şah Abbas Xorasanın özbəklərin nəzarətində qalmış qərb vilayətinin geri qaytarılmasına, ən azı bu vilayətdə Səfəvi meyilli qüvvələrin hakimiyyətə gətirilməsinə çalışırdı. 1600-1601-ci illərdə Buxara xanlığında Şeybaniləri Həştərxanilər sülaləsi əvəz etdikdən sonra bir müddət Xorasan məsələsində müəyyən sakitlik hökm sürürdü. Həştərxanilərlə Səfəvilər arasında ilk qarşıdurma Bəlx məsələsi ilə bağlıyarandı. Şah Abbas Bəlxdə hakimiyyətə Həştərxanilər sülaləsinin ilk hökmdarı Canı bəyin nəvəsi olub, Səfəvi sarayında tərbiyə almış Məhəmməd İbrahimi gətirmək istəyirdi. 1601-ci ildə I Şah Abbasın köməyi ilə Bəlxdə hakimiyyəti ələ alan Məhəmməd İbrahim isə burada idarəetməni yararsız hala salmış, küçə və bazarlarda

sakitlik pozulmuş, qətl və qarətlər artmışdı¹. Məhəmməd İbrahim digər sülalə üzvləri tərəfindən hakimlikdən uzaqlaşdırılıb öldürüldükdən sonra Şah Abbasın 1602-1603-cü illərdə Bəlx üzərinə hərbi yürüşü uğursuz oldu. Bunun əsas səbəbi orduda dəhşətli epidemiyanın baş qaldırması və qoşunun yarıdan çoxunun yoluxucu xəstəliyə düşər olmaları idi. 1605-1607-ci illərdə I Şah Abbas Osmanlı dövləti ilə savaş apardığı bir şəraitdə Bəlx uğrunda mübarizədə daha çox Səfəvi sarayına sığınmış özbək şahzadələrindən istifadə etməyə çalışırdı. Eyni zamanda Şah Səfəvi dövlətinin şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Buxara xanlığında sülalə üzvləri arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədən məharətlə istifadə edirdi. Maraqlıdır ki, öz qardaşı oğlanları tərəfindən məğlubiyyətə uğradılan Buxara hakimi Vəli Məhəmməd xan Səfəvi sarayına sığınmışdı. Şah Abbasın onun sərəncamına verdiyi böyük bir qızılbaş ordusu köməyiylə Vəli Məhəmməd xan 1611-ci ildə Buxarada öz hakimiyyətini bərpa etməyə müvəffəq olmuşdu. 1617-1622-ci illər arasında Buxara dövləti ilə Səfəvilər arasında elə bir ciddi hərbi qarşıdurma baş verməsə də, ölkənin şərq sərhədləri, xüsusilə Xorasan istiqamətində özbəklərin qarətçi yürüşləri dayanmaq bilmirdi. 1622-ci ildə Şah Abbas bu basqıların qarşısını almaq və Qəndəharı Böyük Moğollardan geri almaq məsələsini həll etmək üçün yeni Xorasan yürüşünə başlamaq haqqında əmr verdi. Yürüş xəbərindən qorxuya düşən bəzi özbək həştərxani hakimləri Səfəvi sarayına öz dostluqlarını bildirmək üçün elçilər göndərməyə başladılar. Hicri 1031-ci ildə (1622-1623) Şah I Abbasın hərbi yürüşü böyük uğurla nəticələndi. Çox mühüm strateji əhəmiyyəti olan Qəndəhar Böyük Moğollardan geri alınaraq dövlətimizin tərkibinə daxil edildi. Qəndəhar yürüşü eyni zamanda Xorasan bölgəsində də siyasi sabitliyin təmin olunmasına gətirib çıxartdı. Şah I Abbasın vəfatınadək Səfəvilər ilə Həştərxanilər arasında elə bir ciddi münaqişə qeydə alınmamışdı.

Dissertasiyanın II fəslə **“XVII əsrin 30-50-ci illərində Səfəvi-Mərkəzi Asiya münasibətləri”** adlanır və bu fəsildə Səfəvilərin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətləri XVII əsrin 30-50-ci illəri boyunca izlənilmişdir və təhlillər aparılmışdır. II fəslin **“Buxara xanlığı ilə münasibətlər”** adlı birinci yarım fəslində Səfəvilərin Buxara xanlığı ilə münasibətləri təhlil edilmişdir. 1629-cu ildə Azərbaycanın böyük hökmdarı şah I Abbas vəfat etdi. Şah I Abbas öz varislərinə çox qüdrətli imperatorluq qoyub getmişdi. Şah Abbasın ölümü ölkə daxilində müəyyən qarışıqlığa səbəb oldu və

¹ سید حسن میر مرتضی استرآبادی. تاریخ سلطانی، از شیخ صفی تا شاه صفی. تهران: چاپخانه بهمن، ه. 1358، ص 311. Səh.172

imperatorluğun müxtəlif bölgələrində separatizm meylləri baş qaldırdı. Osmanlı dövləti Bağdad, Böyük Moğol imperatorluğu Qəndəhar, Buxara xanlığı isə Xorasana olan ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladılar. XVII əsrin 30-50-ci illərində Səfəvi dövlətinin xarici siyasətində Buxara ilə münasibətlər əsas yer tuturdu. Bu münasibətlərə toxunan İsgəndərbəy Münşi yazırdı ki, Mavəənnəhr və Türküstan padışahı İmamqulu xanın qardaşı, Bəlx hakimi Nəzər Məhəmmədxan Qızılbaş hökmdarı ilə səmimi dostluq münasibətlərinə əməl edir və vaxtaşırı Səfəvi sarayına məktublar və hədiyyələr göndərirdi. Onun fəaliyyəti nəticəsində sərhəddə fitnə-fəsadın qarşısının alınması iki dövlət arasında gediş-gəlişin artmasına da səbəb olmuşdu¹. Lakin bu vəziyyət uzun sürmədi. 1630-1631-ci illərdə özbəklərin Xorasan üzərinə intensivləşən yürüşləri Xorasanın əmir-ül-ümərası Həsən xan Şamlının başçılıq etdiyi qızılbaş qoşunları tərəfindən dəf olunmuşdu. Buxara xanlığı ilə növbəti hərbi qarşıdurma 1634-cü ildə yarandı. Özbəklərin Mərv istiqamətində savaş açması Xorasan üçün çox ciddi bir təhlükə yaratmışdı. Yaranmış vəziyyət İsfahanda Şah I Səfinin (1629-1642) sarayında xüsusi olaraq müzakirə edilmiş və Xorasana baş komandan Rüstəm xanın başçılığı ilə böyük bir ordunun göndərilməsi qərara alınmışdı. Aparılan savaş nəticəsində Mərv şəhəri özbəklərin mühasirəsindən azad edilmişdi. Mərv hakimi təyin edilmiş Nadir xan Şamlı qaçqın düşmüş Buxara və digər yerlərə köçürülmüş şəhər əhalisini geri qaytarmış, tikinti işlərinə başlamış və şəhərin müdafiəsini gücləndirmişdi. 1634-1635, 1638-1639-cu illərdə özbəklərin Xorasana qarətçi yürüşləri davam etmiş, bölgənin şəhər və məntəqələrində çoxlu dağıntılar törədilmişdi. 1641-ci ildə Mərvə ələ keçirməyə çalışan Buxara xanlığı ilə Səfəvi dövləti arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başladı. Tacordu döyüşündə Herat hakimi Həsən xan Şamlının qızılbaş ordusu özbəkləri ağır məğlubiyyətə uğratmış və düşmənin 3000-dən çox döyüşçüsü öldürülmüşdü. Şah I Səfi bu qələbəyə görə hərbi rəislərlə yanaşı döyüşdə fərqlənən bütün əsgərləri mükafatlandırmışdı. Buxaranın Həştərxanilər sülaləsi ilə Səfəvilər arasındakı münasibətlərdə düşmənçiliklə yanaşı müəyyən xoş məramlı dostluq əlaqələrinə də təsadüf edilir. Məhəmməd Tahir Vəhidin yazdığına görə, Buxara hakimi İmamqulu xan 1642-ci ildə Səfəvi ərazisindən keçməklə Məkkəyə ziyarətə gedərkən Şah II Abbas onu Qəzvinə yüksək səviyyədə və təmtəraqla qarşılanmışdı². Hakimiyyətdə

¹ اسکندربېگ ترکمن و محمد موزا. ذیل تاریخ عالم آرای عباسی، تهران: چاپخانه اسلامی، ه. 1317. ص 320.
Səh.25

² محمد طاهر وحید. عباس نامه. دانشگاه کمبریج
Səh.19

onu əvəz edən qardaşı Nəzər Məhəmməd xan Səfəvi dövləti ilə dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün Səfəvi sarayına 1644-1645-ci illərdə göndərdiyi elçilik də uğurlu olmuşdu. Hələ 1638-ci ildə Böyük Moğol dövləti tərəfindən işğal edilmiş Qəndəharı geri almaq üçün hazırlıq işlərinə başlayan Şah II Abbas (1642-1666) Həştərxanilər ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəmirdi. Ona görə də Şah da Həştərxanilər sarayına yüksək səviyyədə bir elçilik göndərir. Buxara əyanları tərəfindən Nəzərəli xanın taxtdan salınması və yerinə oğlu Əbdüləziz xanın gətirilməsindən sonra 1645-1647-ci illərdə Böyük Moğol qoşunları Bəlxin bütün şəhərlərini ələ keçirtmişdilər. Çıxılmaz vəziyyətə düşən Nəzər Məhəmməd xanın kömək almaq üçün sığındığı Səfəvi sarayında iki ilədək qalmışdı. Mənbələrdə və tədqiqatçıların əsərlərində Nəzərəli xanın Səfəvi sarayından hərbi yardım alması haqqında ziddiyyətli məlumatlara baxmayaraq hadisələrin sonrakı gedişi bu məsələnin müsbət həll olunduğunu göstərir. 1648-ci ildə Böyük Moğol ordusu Nəzər Məhəmməd xanın sərəncamına verilmiş çoxsaylı qızılbaş ordusunun təzyiqləri nəticəsində tutduğu əraziləri tərk etməyə məcbur olmuş və Məhəmməd xan Bəlxdə öz hakimiyyətini bərpa etmişdi. Şah II Abbas hicri 1058-ci ildə (1648-1649) Qəndəhar yürüşünə başlayaraq Xorasana çatanda Nəzər Məhəmməd xanın elçiləri Böyük Moğollara qarşı savaşa öz köməklərini təklif etdilər. Maraqlıdır ki, Nəzər Məhəmməd xanla gəlmiş Səfəvi qoşunları Moğollara qarşı hərəkətə başlayan Səfəvi ordusuna qoşulmuşdu. II Şah Abbasın başçılıq etdiyi Səfəvi ordusu 1649-cu ilin fevral ayında Qəndəharı Böyük Moğollardan geri aldı. Nəzər Məhəmməd xanın ölümündən sonra hakimiyyətə gəlmiş Əbdüləziz xanla Səfəvi sarayı arasında normal münasibətlər qurulmuşdu. Bunun nəticəsidir ki, 1653-1654-cü illərdə Səfəvilərlə Böyük Moğollar arasında növbəti Qəndəhar münaqişəsi zamanı özbək qoşunları Səfəvilərin qələbə qazanmasına yardım etmişdilər. Bütün bunlara baxmayaraq Şah II Abbas Əbdüləziz xana o qədər də güvənmədiyi və ona müxalif olan qüvvələr vasitəsilə Türkünstanın daxili işlərinə qarışmaq imkanlarından məharətlə istifadə edirdi. Şah II Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövləti Mərkəzi Asiyada hərbi siyasi cəhətdən kifayət qədər böyük nüfuz sahibinə çevrilmişdi. Türkünstan xanlıqları olan Buxara və Xivə hakimləri dövlətimizlə hesablaşmaq məcburiyyətində idi. Səfəvi sarayı istənilən vaxt Mərkəzi Asiyada baş verən münasibətlərə təsir göstərmək imkanlarına malik idi.

XVII əsrin 30-50-ci illərində Səfəvi dövləti Buxara xanlığı ilə münasibətlərdə mövcud status-kvonun saxlanmasına və sərhəd

məntəqələrində sabitliyin qorunmasına çalışırdı.

II fəslin **“Səfəvi-Xivə münasibətləri”** adlı ikinci yarım fəsildə XVII əsrin 30-50-ci illərində Səfəvilərin Mərkəzi Asiya dövlətlərindən olan Xivə xanlığı ilə münasibətləri araşdırılmışdır. Hələ I Şah Abbasın dövründə Səfəvi dövləti Xivə vilayəti üzərində hakimiyyəti təmin edilmişdi. Lakin şahın ölümündən sonra 1629-1630-cu illərdə **“Xorasan qiyamı”** baş vermiş və Səfəvi dövlətinə qarşı yönələn bu qiyamda Xivə xanları da iştirak etmişdi. I Şah Səfi Xivə xanlarının Xorasana olan hücumlarının qarşısını almaq üçün onlara qarşı lazımi hərbi siyasi tədbirlər həyata keçirmişdi. **“Xorasan qiyamı”**nın əsas səbəbkarlarından biri olan Əbdülqazi xan Səfəvi sarayında 1639-cu ilədək girov kimi yaşamağa məcbur olmuşdu. Girovluqdan qaçaraq yenidən hakimiyyəti ələ keçirən Əbdülqazi xan Səfəvi dövlətinin hərbi-siyasi gücünü düzgün qiymətləndirərək onunla sülh və dostluq əlaqələri saxlamağa çalışırdı. Bu məqsədlə 1648-ci ildə İsfahana bir elçilik də göndərmişdi. II Şah Abbasın Mərv hakimi Əbdülqazi xanı bağışlamaməsi və hər cür yardım göstərməsi Səfəvilərin Mərkəzi Asiyadakı hərbi siyasi maraqlarından irəli gəlirdi, çünki Xivə xanlığının zəifləməsi Mərkəzi Asiyada Buxara xanlığının əsas güc mərkəzinə çevrilməsinə gətirib çıxara bilərdi.

Dissertasiyanın III fəslı **“XVII əsrin II yarısında Səfəvi-Mərkəzi Asiya münasibətləri”** adlanır və burada XVII əsrin II yarısında Şah II Abbas və Şah Süleymanın dövründə Səfəvilərin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi münasibətləri araşdırılmışdır. **“Siyasi münasibətlər”** adlanan birinci yarım fəsildə XVII əsrin II yarısında Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Səfəvilərlə olan qarşılıqlı siyasi əlaqələri təhlil edilmişdir. Əvvəlki dövrdən fərqli olaraq dövlətimizin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətlərində intensivlik azalsa da, siyasi əlaqələr davam etməkdə idi. XVII əsrin II yarısında Buxara və Xivə xanlıqları bölgədə iki əsas güc mərkəzlərinə çevrilmişdilər. Şah II Abbasın hakimiyyəti dövründə 1661-1662-ci illərdə Buxara və Xivə xanlıqları Səfəvi sarayına müxtəlif elçilik missiyaları göndərmişdi. Bu zaman danışıqlarda əsas diqqət Səfəvilərin Buxara-Xivə münasibətlərinin nizamlanmasına yönəlmişdi. E.Kempferin yazdığına görə, Şah Süleymanın hakimiyyəti illərində ölkəmizi qıtlıq və bahalıq bürümüş və əhali arasında taun xəstəliyi yayılmışdı. Qazaxlar və özbək tatarları Səfəvilərin sərhəd bölgələrinə qarətçi yürüşlər təşkil edirdilər¹.

¹ انگلبرت کامپفر. در باره شاهنشاه ایران. ترجمه کیکاووس جهاناداری. تهران: انتشارات دانشگاه، ه. 1350، ص 719. Səh.114

XVII əsrin 80-90-cı illərində Buxara xanları müqəddəs – Həcc ziyarəti üçün Səfəvi ərazisindən keçmək üçün icazə etmişdilər. Lakin Şah Süleyman 3000 nəfərin əvəzinə cəmi 200 nəfər zəvvarın keçməsinə icazə vermişdilər. XVII əsrin 80-ci illərində Səfəvi-Böyük Moğol münasibətlərinin kəskin kəskinləşməsi şəraitində Buxara-Böyük Moğol diplomatik əlaqələri xeyli genişlənmişdi. Danışıqların əsas mövzusu Səfəvi dövlətinə qarşı birgə mübarizə məsələsi olmuşdu. Buxara hakimi Sübhanqulu xan Böyük Moğolla yanaşı Osmanlı imperiyasını da Səfəvi imperiyasına qarşı qaldırmağa çalışırdı. O, bu məqsədlə Osmanlı Sultanı II Əhmədlə diplomatik əlaqələri genişləndirmişdi. 1690-1691-ci illərdə Osmanlıdan Buxara sarayına elçilik göndərilmişdi. Maraqlıdır ki, Osmanlı sultanı məktub vasitəsilə Buxara hakimini qızılbaşlara qarşı “müqəddəs” savaşa ona yardım göstərməyə çağırırdı.

Beləliklə, XVII əsrin II yarısında Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə siyasi əlaqələrin intensivliyinin azalması fonunda onlar arasında ciddi bir hərbi qarşıdurma baş verməmişdi. Bu ilk növbədə həm Səfəvi, həm də Buxara xanlıqlarının iqtisadi və hərbi-siyasi baxımdan zəifləməsi ilə bağlı olmuşdu.

“İqtisadi əlaqələr” adlanan II yarımfəsildə Səfəvilərin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə iqtisadi münasibətləri təhlil edilmişdi. Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu öz ərazisindən keçən beynəlxalq ticarət yolları vasitəsilə Qərbi Avropa ölkələri ilə yanaşı, qonşuları olan Rusiya, Hindistan və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində araşdırmaya yekun vurulmuş, xronoloji ardıcılıqla Səfəvilərin Mərkəzi Asiya ilə münasibətlərinin ən mühüm məsələləri ilə bağlı ümumiləşdirmələr aparılmış və elmi nəticələrə gəlinmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. XVI əsrin 80-90-cı illərində Səfəvilər dövlətinin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətlərinə dair. Tarix və onun problemləri, Bakı, 2013, №3, səh. 18-24

2. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə qarşılıqlı ticarət əlaqələri. Pedaqoji Universitet Xəbərləri №2. Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər bölməsi, Bakı, ADPU, 2014. Səh.224-228

3. XVII əsrin 20-ci illərində Buxara hakimi İmamqulu xanın xarici siyasətində Səfəvi məsələsi. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransının materialları. 19-20 dekabr 2013-cü il. 2 cildə. I cild. – Bakı: Mütərcim, 2013, səh. 357-360

4. XVII əsrin 20-40-cı illərində Səfəvi dövlətinin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə münasibətlərinə dair. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №3. 2014, səh. 151-156

5. Торговые связи государства Сефевидов в XVI-XVII веках с Центральной Азией. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. №1 (39) 2014. Часть I. стр. 57-60

6. Səfəvi dövləti ilə Buxara xanlığı arasında qarşılıqlı münasibətlər (XVII əsrin 30-50-ci illərində) Tarix və onun problemləri, Bakı, 2014, №3, səh. 39-43

7. Хорасанское восстание 1629 года. Громадська організація «Кієвська наукова суспільнознавча організація». Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття», 18-19 грудня 2015 р. Стр. 12-16

8. Səfəvilərin Xarəzm uğrunda mübarizəsinə dair. Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər” beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 3-5 may 2016-cı il. II hissə.- Bakı: Mütərcim, 2016.-440 s. səh.119-121

Гарибова А.А.

**Взаимоотношения Азербайджанского Сефевидского
государства со странами Центральной Азии (конец XVI-XVII век)
РЕЗЮМЕ**

В диссертационной работе представлено комплексное исследование взаимоотношений Азербайджанского Сефевидского государства со странами Центральной Азии, представляющих одно из основных направлений внешней политики этого государства.

Диссертация состоит из введения, трех глав и заключения. В **введении** обосновываются актуальность и научная новизна темы, даются характеристики основным источникам.

В первой главе диссертации, которая называется «Взаимоотношения Сефевидского государства со странами Центральной Азии в период правления шах Аббаса I» раскрывается политическая ситуация в Сефевидском государстве и отношения с соседними государствами в период правления шах Аббаса I. На основе первоисточников была воссоздана картина традиционных для Сефевидов отношений с государствами Центральной Азии, военные походы узбекского правителя Абдулла хана Шейбанида на Хорасан, борьба сефевидского шаха за освобождение и возвращение Хорасана.

Вторая глава называется «Сефевидо-Центральноазиатские взаимоотношения в 30-50-ые годы XVII века». В этой главе определяются место Бухарского и Хивинского ханств в восточной политике сефевидов, всесторонне освещаются военно-политический и дипломатический аспекты этих отношений в 30-50-ые годы XVII века.

Третья глава называется «Сефевидо-Центральноазиатские взаимоотношения во II –ой половине XVII века». В этой главе раскрываются политические и экономические связи Азербайджанского Сефевидского государства с государствами Центральной Азии, показаны характер и основные направления этих отношений.

В **заключительной части** работы представлены основные результаты проведенного научного исследования.

Relations between the Safavids of Azerbaijan and Central Asian states (end of the XVI-XVII century)

ABSTRACT

This thesis explores relations between the Safavids of Azerbaijan and the states of Central Asia, one of the main directions in the foreign policy of the Safavids.

This thesis consists of introduction, three chapters and conclusion. **Introduction** covers relevance of the topic, primary sources and secondary literature on the issue.

The first chapter of the thesis, titled as “Relations between the Safavids of Azerbaijan and the Central Asian states during the reign of Shah Abbas I” examines the political situation and relations with neighboring countries in the Shah Abbas the first’s era. It consists of the brief review of relations between the Safavids and Central Asia in the historical perspective; moreover it explores the Khorasan campaigns of Abdullah Khan Shaybanids and struggle of the Safavids for the return of it on basis of the primary sources.

The second chapter is titled as “The Safavid and Central Asian relations in the 30-50s of the 17th century.” This chapter analyses the Eastern policy of the Safavids towards Bukhara and Khiva khanates and their military and diplomatic relationship in the 30-50s of the 17th century.

The third chapter is titled “Mutual relations of the Safavids and Central Asia in the second half of the 17th century”. This chapter considers political and economic relations of the Safavids of Azerbaijan with the states of Central Asia and their political and diplomatic character, also the main direction of these relations.

All results of the research were summarized in **conclusion**.

Əla növ kağız, formatı 60x84 -¹/₁₆
Tirajı 100nüsxə

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

АЙСЕЛЬ АКРАМ ГЫЗЫ ГАРИБОВА

**ВЗАИМООТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
СЕФЕВИДСКОГО ГОСУДАРСТВА СО СТРАНАМИ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (КОНЕЦ XVI -XVII ВЕК)**

Специальность: 5503.02– Отечественная история

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории**

БАКУ –2016